

Jaan Krossi tagasitulek Eesti NSV-sse

Jaan Undusk

Poole aasta eest oli Tuna veergudel uute leidude valgel võimalus näidata, et Jaan Kross omandas elukutselise kirjaniku tööstiili juba oma vangilaagreile järgnenud asumisaastail 1951–1954 Siberis, niisiis mitte – nagu seni arvatud – alles pärast Eestisse naasmist 1950. aastate teisel poolel.¹ Artelli „Molodoi Kustar“ ehk „Noor antvärk“ täies meheas tööline püüdis end Krasnojarski krai Abani asulas (enam-vähem poolel teel Eestist Kamtšatkasse) harjutada igapäevase kirjandusliku tegevusega, olgu siis kas pärast päevatööd telliskivivabrikus, puidutsehhis või mõnel muul parajasti hädapärasel objektil. Esmatähtis polnudki see, kas istuda laua taga luuletaja, näitekirjaniku, tõlkija või kriitikuna. Tähtis oli katkematu igapäevane tekstitegu, loova kirjutamise juurdumine tõiseks harjumuseks. Päevad, mil ei pandud paberile ridagi, võis lugeda luhtunuks – see oli faustilik eetika, milleni Kross jõudis juba Siberis: „Vaim aitab mind, kõik kahtlus taganegu. / Ma leidsin tõe, jah: „Algul oli tegu.““ (August Sanga tõlge). Ei füüsiline ega vaimne väsimus, palavus ega pakane, ei viisakad seltskondlikud kohustused olnud piisav põhjendus kirjateo edasilükkamisel. Asumine ei olnud enam vangla, kus vaba tahte välistamisega võis enamasti leppida. Kui päevased kirjaread jäid sügenemata, siis tingis seda eeskätt tahte nõrkus, lõtvus, allaandmine. Kirjad emale Tallinna ei läinud täie kirjatöö ette ja pidid seetõttu loomingulisema eneseväljenduse taga tihtipeale oma järke ootama. Teatava kompromissi loomingu ja tarbeteksti vahel leidis Kross virtuoossetes värsskirjades, mida saatis näiteks Helga Roosile või Villem Raamile, kes olid sundasumisel sealsamas kümne Suurbritannia suuruses Krasnojarski kraisis. Kolm aastat tegutses Kross niioelda siberieesti kirjanikuna, ehkki tal avaldamisvõimalusi polnud.

Vähemasti esimesel kahel asumisaastal oli Krossi kirjandusliku elustiili argiseks tagatiseks ühise leibkonna loomine Alma Vaarmaniga, kes vana revolutsionääri ja ideelise kommunistina oli stalinistliku bürokraatia silmis ebamugav nähtus. Alma viibis väljasaadetuna Krasnojarski kandis juba teist korda ja suubus võõrustuseta vene provintsiellu. Oma viiekümnest eluaastast oli ta viiosteist veetnud nii Eesti kui ka Nõukogude Liidu kinnipidamiskohtades ning ühine vangla- ja asumiskogemus sai aluseks elu lõpuni kestnud seltsimehesuhtele Krossiga. Juudisaksa sotsioloog Leo Löwenthal on Henrik Ibseni teoste näitel kirjutanud essee sellest, kuidas kapitalismi ajal imbub konkurentsiprintsiip ka inimese eraellu ning üksteist kõrvale tõrjudes hakkavad omavahel võistleva loominguine, ühiskondlik ja perekondlik eneseteostus.² Krossi elujoon pärast laagreid võttis õnneliku kurvi just selles mõttes, et ta pidi edaspidi üha vähem taluma säärasest seemisest konfliktist tekkivaid piinu. Jurist ja kirjanik temas nagunii enam ei võistelnud, sest õigusteadus oli maha maetud. Esimene naine, kes neid piinu ka argielu tasandil leevendas, oligi Alma Vaarman.

Vaarman ei aidanud Krossil Siberis kirjanikuks saada mitte üksnes seeläbi, et võttis nende ühise elu majapidamismured 95 protsenti enda kanda. Ta oli ka Krossi teoste esmane kriitik ja tunnustaja, kes püüdis oma komparteiliste tutvuste, nii näiteks Huko Lumeti kaudu neid Eestis avalikkuse ette sokutada. Veelgi enam. Üksvahe on Abanis idanema pandud idee lasta Krossi Siberi-aegne näidend „Marc Edfordi kaitsekõne“ trükki või tuua ta lavale kõigepealt vene keeles. Kui araks tehtud Eestis avalduda ei saanud, siis poliitiliste sundpagulastega

¹ Vt. J. Undusk. Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954. – Tuna 2017, nr. 2, lk. 54–74.

² L. Löwenthal. Das Individuum in der individualistischen Gesellschaft. Bemerkungen über Ibsen. – Zeitschrift für Sozialforschung 1936, Heft 3, lk. 321–363.

juba ajalooliselt harjunud Krasnojarskis ehk ikka. Selle idee peale on ilmselt tulnud Krossi esimene naine Helga Pedusaar-Kross, kes kirjutab Krossile 1952. aasta kevadel Tallinnast: „Ütlen Sulle, et ainuke tee Sinu näitemängule on: tõlgi ta oma tuttavate abiga vene keelde ja saada Krasnojarski Kirjanike Liidule. Minu arvates see on ainus õige algus.“³ Vaarman näib olevat asunudki näidendit vene keelde tõlkima („Et Alma teda tõlgib, rõõmustab mind.“)⁴, aga väga kaugele sellega vist ei jõudnud. Liicati hakkas Kross oma teost mingil ajal ümber tegema. Hea õnne (või pikema asumispõlve) korral oleks siiski võinud käiku minna stseenaarium, mille kohaselt Kross oleks teeninud kirjanikupaberid välja kõigepealt vene keeles, umbes nii nagu tema vägev vastane Hans Leberecht. Ehkki Krossi ema Pauline ja esimene naine Helga mehe luuletajaandes ei kahelnud, nägid nad tolle kirjanduslikus ihas ikka pigem mängu soovunelmatega, mis tuli Siberi erakordsete olude tõttu ära taluda. Vaarman oma lihtsameelse läbinägevuses kihutas seevastu Krossi kirjatöid tingimusteta takka: sinust saab tähtis kirjanik, Jaan, anna aga pihta! Lihtsameelne küll, ent ilmselt siiski mõjuv. Ja lõppeks ka paikapidav. Erinevalt kodanliku keskklassi naistest uskus kommunist Vaarman kirjutamise väge: Kingissepp oli olnud terava sulega kirjanik, Anvelt oli kirjanik, Pöögelmann oli kirjanik, isegi Lauristin oli kirjanik. Leninist rääkimata. Kirjanik valdas uue parema maailma propagandat ja oli oluline ühiskondlik amet.

Kuid ei saa unustada ka kirjanduslikku tagasisidet. Krossi kirjutamistööle kaasa elades kujundas Vaarman kirjanikku iseendas. Ehkki kaua Venemaal elanud, oli tema eesti keel mahlakas ja varjundirohke. Ja ta ise, nagu öelda tavatseti, oli lõpuni printsiipiaalne ja löögivalmis mutt. Eestisse tagasi jõudnult avaldas Vaarman kolm raamatut üha paisuvas mahus, neist esimese, töölisteatreri uurimuse koos Krossiga. See oli nende ühine kirjanduslik debüüt raamatukaante vahel aastal 1957. Niisiis ei toiminud kahe inimese kooselu Abanis mitte ainult leibkondliku, vaid ka kirjandusliku patareina. Olga Lauristini 80. sünnipäevaks saatis tollal sama vana Vaarman 1983. aasta märtsis Noorte Häälele nõnda vabameelse juubeliloo, et ehmatas peatoimetaja Toivo Aare sellega ära. Vaarman tõgas kaasaegsete noorte viletsaid maailmakultuurilisi teadmisi ja ühtlasi nende naiivset elukaugust, mistõttu „oma lapsi sünnitades peavad nad kramplikult kinni kuuldust: enne lapse söötmist tuleb emal oma rinda desinfitseerimise otstarbel kümme minutit keeta“. Noorte Häälede see trots muidugi ei sobinud ja peatoimetaja pidi „sädeleva kirjatüki“, nagu ta mõõnis, tagasi lükkama põhjendusega, et tänapäeva noorele lugejale jääb see mõistetamatuks.⁵

Oma mälestustes ei anna Kross Vaarmani rollile Siberis piisavalt väarikat hinnangut. Alma oli surnud 1992. aasta lõpul poliitiliste hingepiinadega, sest vastselt vabanenud Eesti Vabariigis oli liiga palju seda, mille vastu ta oli kunagi võidelnud. Lenin jäi talle targa mehe võrdkujuks lõpuni, aga kellega sai seda teadmist nüüd jagada? Kross käitus uustõusikluse ehk mersupersutajate suhtes kriitiliselt nagu ikka, kuid eristus poliitilises mõttes selgelt Vaarmanist. Avalikkuse ees tõi see kaasa distantseerumise. Krossi järelejäanud paberite seas on kaheteistkümmel masinakirjaleheküljel säilinud jutustav tekst, millel puudub pealkiri ja mis hakkab peale rooma number ühega, see tähendab, esimese peatükiga. Ei oska öelda, kas tegu võiks olla novelli või romaani algusega, ja kas see on kõik, mis teosest järel. Mõne tunnusmärgi põhjal võib teksti oletuslikult paigutada näiteks 1957. aastasse, mis osutaks justkui, et Krossil – nagu nii mõnelgi teisel Nõukogude Liidus – tekkis poliitilise „sula“ ajal mõte kujutada oma poliitilisi karistusaastaid, ehkki veel mitte vangilaagrit.

See on autobiograafiline heiaustus vangilaagri ja asumisaja piirilt. Krossi mälestuste järgi otsustades algab tegevus Krasnojarski tapivanglas, õieti hetkel, kui sealt lahkutakse ja alustatakse rongisõitu Kanskisse, kust Kross ja Vaarman suunati veoautol edasi sundasumise lõpp-

³ Helga Krossi kiri Jaan Krossile 18. IV 1952 (eravalduses).

⁴ Helga Krossi kiri Jaan Krossile 24. V 1952 (eravalduses).

⁵ Nii Vaarmani käsikiri kui ka T. Aare vastus on eravalduses.

punkti Abanis. Sealsamas Krasnojarski vangla õuel olevat nad kahekesi 1954. aasta aprilli algul esimest korda kohtunudki.⁶ Jutustuses on Krossi *alter ego* nimi Ain Jakobi poeg Kallas ja Vaarmani osatäitjaks Meeta Karli tütar Laas, katkendi sisuks aga nende ühine sõit veoautol ja rongis, õieti Aini tutvumine kummalise sinises palitus naisterahvaga, kel on nooruslikud silmad ja paljude peente kortsudega suu, ning kelle elulooseigad vastavad (väikeste teadlike nihetega) täpselt Vaarmani omadele. Niisiis näib Krossil olnuvat kavas ilukirjanduslik teos asumisajast, mis arvatavasti pidi olema ka austusavaldus Alma Vaarmanile. See jäi tegemata; hiljem kirjutas Kross novelle küll asumisele eelnenud ajast vangilaagris.

Lõik kahekõnest selles loos võiks anda kirjandusloolist mõtteainet. „Ja äkki [küsis Meeta Laas] täitsa ilma sissejuhatusega: „Kuulge, kas teie olete kirjanik?“ „Ee-ei ...“ „Aga te kirjutate tapikambris näidendit?“ „Kes teile rääkis?“ „Noh, see – teie sõber.“ „Missugune?!“ „See – Lev Issakovitš.“ Kallas puhkes naerma: „Vaat, kus mul sõber väljas! Te olete ise kirjastuses töötanud. Teate ju küll, et minusugust kirjanikku pole.“ „Aga näidendit kirjutate?“ „Kriitseldasin ... ajaviiteks.“ „No kui teil edaspidi on tahtmist – loeksin heameelega. Siis, kui juhtume ühte kanti.“⁷

Kui võtta kirjanduslikku katket tõe pähe – mida suure tõenäosusega võib teha –, siis alustas Kross oma asumisajal valminud näidendi, „Marc Edfordi kaitsekõne“ kirjutamist enne Abanisse jõudmist, vähemasti juba Krasnojarski vahelaagris. See annaks tema alles kujunevale kirjanikueetikale veelgi suurema kaalu. Ja Vaarmanile selle emaliku taganttorkijana samuti. Vangikongis näidendit visandada oli midagi muud, kui kirjutada seda juba „vaba“ sunnismaise kodanikuna Siberis.

Olulisem, kui esiotsta paistab, on Krossi küpsemisel ilukirjandusliku žanri probleem. Kross oli oma andelaadilt lõpmata osav värsiriimistaja. Arvatavasti oli see jumalast muidu antud kergus üks põhjusi hilisemal üleminekul riimita ja vaba rütmiga värsile ning seejärel proosale – kergelt antu ei soodustanud süvenemist. (Selle ülemineku teine põhjus oli ehk kunagi Loomingu 1924. aasta kuuendast numbrist Johannes Semperi tõlkes meelde jäänud Corrado Govoni luuletus „Asjad, mis kevadet teevad“⁸ – nii vabavärsilis-krossilik, kui üks itaalia futuristi tekst olla saab.) Krossi varast soovsihtmärki kehastas Betti Alver ning tema loominguline ülesanne seisnes iseenesest ju nii vaimukalt voogava värsi tempimises mõttetiheda sisuga. Suurepäraseid saavutusi selles vallas andis näiteks Krossi hilisem tõlkelooming. Järgmise astme lahendus 1950. aastate algul näis olevat algupärane lüroepika, see tähendab, pikemad värsivormis teosed, mis nõudsid riimistamisoskuste tasakaalustamist juba keerukamate süžeeiliste käikude ja suures plaanis maalingutega. Ka siin oli eeskujuandjaks Alver, kelle mõni 1930. aastate poeem võis sirutada juba värssromaani mõõtkavva, nii eeskätt „Lugu valgest varesest“ (1931), mida saab võtta (lühiri)romaanina värssides kas või juba seetõttu, et teos on tõlgendatav Aleksander Puškini „Jevgeni Onegini“ eestimaise pilatöötluse ehk travestiana.⁹ Kui Alveri teos oma umbkaudu 1500 reaga ei ületanud siiski poeemi mahtu, siis esimene eesti värssromaan, Jaan Kärneri nn. Onegini stroofis kirja pandud „Bianka ja Ruth“ (1923) oli ligi 3800 värsiga romaan ka mahult. Umbes niisama mahukaks (ligi 3700 värssi) paisus ka Krossi pooleli jäänud ja ilmselgelt puškinlike reministsentsidega värssromaan „Tiit Pagu“, mille lõpuni viidud tervik oleks kindlasti ulatunud „Jevgeni Onegini“ mõõtu.¹⁰ Kui lisame Kärnerile ja Alverile veel Henrik Visnapuu „Saatana varju“ (1937), siis oli Krossi teos järje-

⁶ J. Kross. Kallid kaasteelised. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2003, lk. 354.

⁷ Käsikiri eravalduses, lk. 8.

⁸ Vt. J. Kross. Vahelugemised. Eesti Raamat, Tallinn, 1968, lk. 91 („Vastus „Keele ja Kirjanduse“ ringküsitlusele“ aastast 1962).

⁹ K. Muru. Betti Alver. Elu ja loominguga lugu. 2. trükk. Ilmamaa, Tartu, 2003, lk. 32–33; K. Muru. Saatesõnu. – I. Grünthal. Laulu võim. Koost. H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2008, lk. 5.

¹⁰ Vt. J. Undusk. Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954, lk. 66.

korras neljas eesti värssromaan. Seda haruldast rida on hiljem vaid mõni üksik pikendanud, kõige jõulisemalt Ivar Grünthal oma „Peetri kiriku kellade“ (1962) ja „Laulu võimuga“ (ilmus ajakirjas Mana aastail 1976–1986, raamatuna 2008), kus krossilikult leidlik riimiotsing jõuab juba osalt ka otsitud sfääridesse.

Niisiis läheneb Kross eepilisele kujutusviisile esiotsa värssides ja see katse kestab enam-vähem täpselt 1954. aasta lõpuni, kui ta on tagasi Eestis. Ükskõik kui pettumuslikku muljet ei jätnud ka stalinismist saastunud kodumaa, oli see ikkagi mingis mõttes naasmine tsivilisatsiooni rüppe ja tänapäeva, kus ta arvatavasti peagi taipas, et puškinlik-lüroepiline värsikudum, ükskõik kui teravmeelne see siis ka ei näiks, on juba mõneti ajast ja arust. Juhan Smuuli poeemid mõjusid hoiatava eeskujuna ultraeesrindlikust vanamoodsast luulest ja tekitasid võõristust ka enese püüdluste suhtes. Uus relv sai olla vaid huilgav-ilkuv-rabav, vahetult ellu sekkuv lüüriline vorm. Krossi hilisemad pikemad luulepalangud, nagu „Maailma avastamine“, olid – kui vahemäng „Tuule-Juku“ maha arvata – oma olemuselt ekspressiivsed tiraadid, kus pigem tulistati sõnu, kui jutustati lugu. Seega algas Eestisse tagasi jõudes varsti kaugenemine värsskõnelisest jutustavast kõneviisist.

Kuid esimene „ametlik“ tellimus paar kuud pärast Tallinna naasmist oli ometi poeem 1924. aasta 1. detsembri kommunistlikust riigipöördekatsest. Kross kirjutaski poeemi „Pojad“ valmis niihästi rõõmust, et tema teeneid kodumaal vajatakse, kui ka soovist oma kutsumusega raha teenida. Trükki see ideoloogiliselt ebamäärane teos ei pääsenud, äräütlemise põhjusena toodi Krossi isiku kohta toimetusse saabunud „signaalid“ (Kross kui poliitiliselt karistatud ja äsja asumiselt saabunud isik).¹¹ On säilinud poeemi toimetaja märkustega eksemplar, kus sinise pliiatsiga on tehtud etteheiteid nii väljendusliku segasuse, žargooni tarvitamise, ülepakutud kujundite („kiirustavad kuklad“ – kukal ei saa ju kiirustada, väidab toimetaja!) kui ka „sümbolismi“ kohta.¹² Emotsionaalne šokk pärast kiirelt ja korralikult tehtud tellimustöö tagasilükkamist pidi olema suur, kuid ilmselt ka uutele radadele suunav. Nõukogude kirjandusametnike keeldumus tekitas trotsi, mis mõne aja pärast kulus marjaks ära luuleuuenduse algatamisel. Ilmselt kurtis Kross juhtunust oma asumisaegsele tuttavale, pärnakas Rudolf Allerile, mehele, kellele ta oli Siberis aastal 1952 ühena esimestest lugenud ette hiljem kuulsaks saanud luuletuse „Irax“¹³. Alleri vastus 10. jaanuarist 1955 on säilinud ja sisaldab tähelepanuväärset hinnangut nii Krossi isiku kui ka tekkinud olukorra kohta.

„... tahan nentida üsna omapärast vastuolu, mis valitseb sinu materialistlike kontseptsioonide vahel suhtumises ühiskonda ja nende idealistlike kontseptsioonide vahel, mis ilmnevad sinu suhtumises inimestesse. Idealistlikuks nimetan ma sinu juures seda käitumisjoont, mis on väga sarnane Jean Valjean'i (Victor Hugo „Hüljatus“) käitumisele Mariusega, kui ta viimasele pikalt ja laialt kirjeldab oma minevikku ja unustab ära kirjeldada selles seda, mis seal oli või on positiivset. Sa algasid minevikuga ja tahtsid lõpetada olevikuga, tulnuks aga alustada olevikust ja lõpetada (lõpp teha) minevikuga, mis oleks iseenesest jäänud oleviku varju. Ütlen sulle otsekoheselt, ilma püüdmata sulle jagada meelitusi (milleks mul puudub igasugune tarve), et sinus on võimas talent. Kui see saaks ükskord avalduda oma täies suuruses, siis suudaks ta varjutada mitte ainult teised poeedid, vaid ka su oma mineviku. Sina aga panid ise talle kohe pidurid ette, sest need „signaalid“, millest on juttu sinu kirjas, on kahtlemata sinu oma suust pärit. Mõned arad toimetajad, kes kahjuks otsustavad iga tulevase talendi saatuse, on vahest oma paavstlikkuses paavstlikumad kui paavst ise – ja sellest tulebki, et sa said säärase kohtlemise osaliseks. Moskvas aga oleks sind koheldud teisiti, igatahes

¹¹ Vt. J. Undusk. Jaan Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954, lk. 66–67.

¹² Käsikiri eravalduses.

¹³ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 378.

mitte halvemini kui Ažajevit.¹⁴ Praegusel juhul sul ei jää aga muud üle kui saata oma käsikiri mõnele teisele ajakirjale – postiga, sest sinu isiklik ilmumine toimetusse, arvestades sinu avameelsustõbe[,] rikuks ainult asja.¹⁵

Pärast Alma Vaarmani prohvetlikku ennustust 1953. aastal oli Aller ilmselt esimene, kes Krossi kirjanduslikule tulevikule nii ühemõttelise hinnangu andis. Niisiis leidis Kross kirjanikuna moraalselt tuge esiotsa just Siberis sõlmitud sõprussuhteist. Aller oli üldse veidi kummaline härra, Peterburi kandis sündinud, Eestis vapsiks hakanud „džentelmen kerge vene aktsendiga“,¹⁶ kes juba 1939 oli Päevalehes avaldanud seiklusromaan „Ööd Poola metsades“. Hiljem olevat ta olnud „pika puuga Eesti kõige produktiivsem kuuldemängude kirjutaja“, sadade teoste autor.¹⁷ Ka tema jäljetonide kogu „Inimene, kes kaotas iseenda“ (1971) on üsna tähelepanev saavutus, ja mitte just viimases järjekorras seetõttu, et selle leitmotiiviks on isiksuse lagunemine erinevate rollimängude kokkupõrkes.

Märkimisväärne on asjaolu, et ilukirjandusliku proosa vormis ei suuda tulevane proosameister Kross end veel 1950. aastail avada. Oma ennustuselt pikemas perspektiivis vildak, aga tolle aja hetkeseisu üsna täpselt tabav on esimese Helga troostitult otsekohene sõnum Siberisse: „... minu meelest üldse proosa pole Sinu jaoks. Sa ju tead, et mulle Su proosa pole kunagi meeldinud. Igaüks jäägu ikkagi oma liistude juurde, ja Sinu liistud on värsid.“¹⁸ Siberi-aegadest on säilinud vihik, mille tiitlil seisab „Märkmeid raamatu jaoks „Lugejale aastal 50000““. ¹⁹ See sisaldab tindiga paberile pandud esimese peatüki „Selle raamatu kirjutamise põhjustest“ ja pliiatsiga kirjutatud teise peatüki „Selle raamatu kirjutamisega seonduvaist ohtudest“. Ja ongi kõik. Kogu tekst on üsnagi raskelt paigaltammuv arutlus – õigemini küll targutamine – paaril üldinimlikul teemal, mis ei jõua õieti kuhugi ja sureb mingil hetkel iseenese energeetilisse nõrkusse. Juba mainitud Vaarmani-katke on osalt omaelulooline jutustus vabaduse esimestest tundidest, osalt dialoog, kuid näib, et selleski ei leia Kross õiget eepilist kudet, mis teksti kandma hakkaks. Nende katsete põhjal ei saa Krossi pidada sündinud prosaistiks, nagu seda oli näiteks Mati Unt. Neljakümnendale eluaastale lähenev mees alles õpib ilukirjandusliku proosa seadusi. Ta ei oska veel jutustavas tekstis sünteesida neid plastilise kujutamise võtteid, mida ta luules ja veidi ka draamaatikas juba valdab ning mis lülitavad tema proosa hiljem sujuvalt tööle sisemonoloogi voolusängis. Ta ei suuda veel proosat õieti käivitada. Kunagi pärastpoole pihub ta, et pole värsse kirjutades suuremat sõnamuret kogunudki (luuletaja loovat sõnahaaval), kuid prosaisti nahas on ta loominguline „väljakuhirm“ tühja paberilehe ees kasvanud mõnikord „lausa masendavaks“.²⁰

Niisiis selgus Eestisse tagasi jõudes õige pea, et ehkki elukutselise kirjaniku elustiil oli sisse töötatud juba Siberis, säilis oht töötada tühikäigul, see tähendab, kirjutada sahtlisse. Alles aasta pärast Siberist naasmist, 1955. aasta suvel pääses Kross oma nime all trükki mõne

¹⁴ Vassili Ažajev (1915–1968), vene nõukogude kirjanik. Oli alates 1935. aastast vangis Kaug-Idas, seejärel töötas sealsamas vabapalgalisena. Tema propagandistlik Siberi-aineline tööstusromaan „Kaugel Moskvast“ (1948, eesti keeles 1950) sai 1949. aastal esimese järgu Stalini preemia (100 000 rubla). Samal aastal omistati Hans Leberechtile kolmanda järgu Stalini preemia (25 000 rubla) jutustuse „Valgus Koordis“ eest. Ažajev kui NSV Liidu Kirjanike Liidu juhatuse liige andis Moskva-poolse allkirja Krossi vastuvõtmisel kirjanike loomeliitu aastal 1958, mispuhul Kross meenutab vangipõlve-aegset kuulujuttu sellest, et Ažajev olevat oma romaani kirjutanud vangilaagris või asumisel. „Kuuldus, ma ei tea, tõene või mitte, mis enne-naasu-aegses Nõukogude Liidus innustas paljusid vangidest kirjutajaid.“ (J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 527)

¹⁵ Rudolf Alleri kiri Jaan Krossile 10. I 1955 (eravalduses).

¹⁶ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 377.

¹⁷ E. Hallik. Rudolf Aller püstitas rekordi. – Pärnu Postimees, 05.06.2012 (<https://parnu.postimees.ee/865360/rudolf-aller-pustitas-rekordi>).

¹⁸ Helga Krossi kiri Jaan Krossile 18. IV 1952.

¹⁹ Käsikiri eravalduses.

²⁰ J. Kross. Mõni sõna mu suhteist sõnaga. – Keel, mida me harime. Koost. M. Mäger. Valgus, Tallinn, 1976, lk. 161–162.

Bertolt Brechti luuletuse tõlkijana ja sügisel ka oma esimese Nõukogude Eestis ilmuva luuletuse autorina. Kuid need visalt tilkuvad võimalused ei taganud veel literaadieksistentsi. Juba juulis 1954 oli Jaan Rummo olukordi ette aimates soovitanud Krossil esitsa tegelda pigem luulekriitikaga. Kross haaras sellestki võimalusest kinni entusiastlikult, võiks öelda et ligimesi hirmutava hooga. Oli ta ju veel Siberis läbi tuuseldanud eesti kriitikute (Huko Lumet, Karl Kivi) kehva keelekasutuse ja arvustanud Paul Rummo Krimmi-poeemi „Puhkuse päevik“ katkendit. Muidugi ei pääsenud sellest midagi trükki. Nüüd võttis ta ette kirjandusliku pealaie, need kõige tähtsamad, Juhan Smuuli ja Hans Leberechti. Nagu arvata võibki, sai Smuuli poeemi „Mina – kommunistlik noor“ arvustust lugeda vaid poeemi autor ise, publiku ette seda ei lastud.²¹ Kriitilise vastulause Leberechti kriitikale Ilmar Sikemäe jutustuse „Tõlm“ asjus sai Kross avaldada alles „Vahelugemiste“ esimeses raamatus (1968).

Vahemärkusena öeldagu siinkohal, et Hans Leberecht oma üleliia võimutruus ja ühtaegu veidi üleolevalt dändilikus ülalpidamises, lisaks veel üleoolavalt tirazeerituna-premeerituna käis Krossile erilisel närvidel. Leberechti ameerika auto ja bakteriofoobselt kinnastatud käed lisasid õli tulle. Oma kirjades ja värssromaanis „Tiit Pagu“ ei saanud Kross jätta seda vastumeelsust vaka alla.²² Ent tema kõige salvavam nõõge Leberechti pihta on paberile pandud hoopistükkis tuntud luuletuse „Juhtum kohvikus „Moskva““ (hiljem pealkirjaga „Juhtum „Moskva“ kohvikus“) algvariandis. Luuletus ilmus esikkogus „Söerikastaja“ (1958) küll kunstiliselt küpsel eneseiroonilisel moel, aga Krossi esialgne spontaanne „leberehtofobia“ väärib ajakaja mõttes samuti talletamist. Ehkki luuletuse trükiformaadis ei ole enam vähimatki vihjet Leberechtile, kõlas selle pesuehtsas Heinrich Heine „Saksamaa“ stiilis lõpp algul nõnda:

Kuid sää! – mis see oli?! Mul kinni jäi hing: –
nagu tihedas vihmajärg
ähmaseks muutus mu naabrite ring
ja siniseks suitsuks hajus ...

Ning sellest suitsust, ilmsi ja eht
kui soliidse muhedaim mudel,
tübukollastes kinnastes Leberecht
tuli sisse, peos kõlniveepudel!

Raamat oli tal kaenlas. Peen seanahas tükk.
Ja mis raamat?! Mul täpselt on meeles:
„Valgus Koordis“. Sajauheksas trükk.
Puhtas amhaari keeles.²³

Seesama Heinrich Heine, kelle eeskujule võlgneb Kross oma kõige kenamad solvangud, aitas tal tööotsale jõuda Eesti Raadios. Oma mälestustes dateerib Kross juudisaksa iroonikust tehtud pika kirjandussaate 1954. aastaga, kuid arvatavasti läks saade eetrisse siiski alles 1956. aasta algul, kui tähistati Heine sajandat surmapäeva. Seda tõestab säilinud käsikiri, kus esineb seesama väljend (Heine sündis „juudist riidekaupmehe perekonnas“), millest tekkis tüli toimetaja Tiia Möldriga, kes nõudnud sõna „juut“ eemaldamist – mida Kross ka olevat teinud. Ühes kurva tõdemusega: „Ja ma võtsin neljakümneks aastaks kaasa kogemuse, et ühiskond,

²¹ Vt. Krossi kirja Vaarmanile 2. VIII 1954 ja selle kommentaari käesolevas Tunas.

²² Vt. Krossi kirja Vaarmanile 26. VIII – 3. IX 1954 ja selle kommentaari käesolevas Tunas.

²³ Käsikiri eravalduses. Amhaari keel on Etioopia riigikeel. Vene keeles kirjutatud „Valgus Koordis“ tõlgiti peale eesti keele veel vähemasti kahekümne ühte, sh. hiina ja vietnami keelde.

millesse ma nüüd tagasi tulin, on kõige muu kõrval ka võõrastavalt pentsik.“²⁴ Ta ei teadnud tollal veel, et varsti pole enam ilus öelda ka „venelane“ ja seejärel „neeger“.

Heine 1956. aastal August Sanga koostatud „Luuletused ja poeemid“ pakkusid Krossile kui tõlkijale esimese suurema tööotsa. Mälestustes kirjutab ta, et tõlkinud Siberis Heine „Reisipilte“²⁵, ning see vastab tõele: käsikirjas on säilinud selle tsükli esimese osa, „Harzi-reisi“ eesti tõlge. 1967. aastal letile jõudnud Heine „Valitud proosas“ pole Krossi panust ilmselt vaja läinud (tõlkija Ella Jung).

Kuid Krossi luulekriitiliste oopuste avaldamise või avaldamatusega näib seonduvat veel üks seni avalikkuse eest varjul püsinud seik. Nimelt on Krossi omaenda artiklikäsikirjade kausta köidetud ka selliseid tekste, mis on ilmunud tema hilisema bibliograafi Vaime Kaburi nime all: näiteks arvustused Vladimir Beekmani luulekogule „Tee ellu“ (1955); Felix Kotta luulekogule „Vares, vaga linnuke“ (1956); Uno Lahe luulekogule „Piimahambad (plombeeritud)“ (1956); Valeeria Villandi esikkogule „Päikese ring“ (1957); Ralf Parve luulekogule „Avatud värav“ (1958); ühisarvustus neljale 1957. aasta esikkogule: Adolf Rammo „Lapsepõlv“, Paul Haavaoksa „Peipsi rannalt“, Kalju Kanguri „Mööda jalgteid“, Valeeria Villandi „Päikese ring“; ühisarvustus Manivald Kesamaa lasteluulekogudele „Kuidas Mesikäpp meistriks sai“ ja „Keda kiita leiva eest“ ning Heljo Männi lastekogule „Oakene“.²⁶ Oletus, et tagasihoidlik bibliograaf Kabur palus Krossil oma arvustusi enne nende avaldamist asjatundja pilguga üle vaadata ja siluda, ei näi paika pidavat. Krossi isikuarhiivis leiduvad algsed tekstid on mahult kopsakamad ja mis peaasi – stilistiliselt säravamad kui nende ajakirjanduses ilmunud teisendid. Võtkem näide Beekmani luulekogu trükis muudetud pealkirjaga arvustusest. Tsiteerin käsikirja: „Luuletuses „Siin oli eile lage stepp ...“ ütleb luuletaja „Maailmas esimene kord / öös rahu stepp ei saa“ ega võta vaevaks mõõta oma väite ulatust: maailmas pole enne seda häiritud ühegi stepi öörahu! Kust võtab autor kindluse, et kõik sajandite jooksul steppides liikunud mongolite hordid on ikka ja alati liikunud ainult päeval?“²⁷ Arvustaja irooniliselt õrritav küsimus ei kuulu ilmselt Vaime Kaburi stilistikasse. See on ikka pigem Krossile iseloomulik pisut pedantne piitsasähvatus. Trükis ja pealegi veel Kaburi autorinime all on kõik sedalaadi kirjakohtad arvustustest välja roogitud.

Niisiis surub end vägisi peale oletus, et Kross on kasutanud oma varase luulekriitika trükki-toimetamisel Vaime Kaburi abi. Võimalik, et see oli vaid nelja silma all sõlmitud kokkulepe, millest ka toimetused midagi ei teadnud. Valeeria Villandi on siinkirjutajale selgitanud, et säärane kaastööde avaldamine ajakirjanduses võõra nime all oli üsna levinud pruuk, mis ei olnud tingitud ainuüksi poliitilistest asjaoludest; põhjuseks olid enamasti pigem mingid administratiiv-finantsilised limiidid, mis kitsendasid autori avaldamisvõimalusi ühe väljaande piires. Krossi puhul tuli kõne alla muidugi tema isiku poliitiline taust või vähemasti tema enda ettevaatlikkus oma nime tarvitamisel pärast kibedat kogemust nii poeemiga „Pojad“ kui ka trükki mitte pääsenud luulekriitikaga. Kõik märgid osutavad, et säärasel „kahtlasele“ isikul nagu Kross oli lihtsam võtta sõna Heinest, Longfellow’st, Béranger’st või Brechtist ning märksa raskem poodiumile pääseda kaasaegse eesti kirjanduse hindajana.²⁸ Juba asumisel oli ta püüdnud oma tõlkeid Eestis trükki

²⁴ J. Kross. Heinrich Heine ja tema luule (käsikiri eravalduses); J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 462–463.

²⁵ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 471.

²⁶ V. Kabur. Nooruslikust optimismist kantud luuleteos. – Sirp ja Vasar, 09.03.1956, nr. 10, lk. 4; V. Kabur. „Vares vaga linnuke“. – Õhtuleht, 08.06.1956, nr. 134, lk. 2; V. Kabur. Homse päeva pilguga. – Sirp ja Vasar, 11.01.1957, nr. 2, lk. 2–3; V. Kabur. Poedist, kvaliteedist, kvantiteedist. – Noorte Hääl, 17.07.1957, nr. 167, lk. 2; V. Kabur. Meisterlikkuse poole. R. Parve „Avatud värav“. – Rahva Hääl, 17.04.1958, nr. 91, lisa „Kirjandus ja kunst“, [lk. 2]; V. Kabur. Neli esikkogu. – Noorus 1957, nr. 7, lk. 44–45; V. Kabur. Kolm uut lasteraamatut. – Sirp ja Vasar, 07.02.1958, nr. 6, lk. 4.

²⁷ [J. Kross.] Kas „Tee ellu“ on tee küpsusele?, lk. 6 (käsikiri eravalduses).

²⁸ Longfellow’ ja Béranger’ kohta kirjutas Kross väheldased sissejuhatused oma luuletõlgete juurde (Sirp ja Vasar, 01.03.1957, nr. 9, lk. 5; Noorte Hääl, 16.07.1957, nr. 166, lk. 2), Brechtist tegi raadiosaate 2. septembril 1956.

Vaime Kabur (paremal) ja
Heljo Mänd 1970. aastatel.
Foto: Elmar Köster.
EKM EKLA

saada Helga Pedusaar-Krossi või mõne teise isiku nime all.²⁹ Kaburil oli ilmselt julgust hakata variisikuks, liiati kui ta võis Krossi tekste oma maitse kohaselt ka kärpida, tasandada ja veidi täiendada. Need ilmusid rööbiti ta enda kirjutatud arvustustega, mistõttu kellelgi ei saanud tekkida suuremaid kahtlusi tema kirjutusoskuste suhtes. Honorar läks siis pärast ilmumist Krossile või jagati sõbralikult ära. Nii oli Krossil võimalus oma kirjatöö eest ka tasu saada.

Et Kabur oli Krossi usaldusisikuks paslik inimene, sellele võiks vihjata üks mikroskoopiline asjaolu. Mälestustes jutustab Kross oma romaani „Mesmeri ring“ tsiteerides, kuidas talle Siberist naastes peaaegu et pühalikul sosinal suruti pihku pagulusse läinud Kalju Lepiku masinakirjas värsid – üleüldse „esimesed sealpoolsed“, mida ta lugeda sai ja mis seetõttu alatiseks meelde jäid. Ja see „esimene pihkusuruja pärast mu tagasijõudmist, muuseumis, oli Vaime Kabur.“³⁰ Mingeid selgitusi sellele usaldusavaldusele ei järgne ning pärastpoole mainitakse Kaburit mälestustes ainult korra seoses sellega, et ta töötas raamatukogus koos Krossi teise naise Helga Roos-Krossiga. Aga igatahes paljastab too väike sündmus Kaburi inimesena, kellele Kross kindel võis olla. Ja nende kahe oletatav edaspidine koostöö võiks ühtlasi pehmenada Krossi etteheidet, et Eestis polnud nõukogude ajal inimesi, kes oleks julgenud tegutseda tema või mõne teise temataolise kirjandusliku variisikuna.³¹

Aastakümneid hiljem Krossi bibliograafiat koostades Kabur seda kunagist oletatavat koostööd ei avanud. Miks? Usutavasti ei olnud Krossil raske loovutada oma toonaste arvustuste autori au Kaburile. Esiteks oli tema isikupärane stilistika – nende tekstide oluline lisaväärtus, et mitte öelda kohati põhiväärtus – neis niikuinii taandatud. Teiseks võisid arvustused sündida ka loomingulises keskustelus Kaburiga või olla tema poolt nii-öelda ühtlustavalt „omaks“ kirjutatud. Usun, et nii mõnelgi juhul loobus Kross oma kaasautorluse rehabiliteerimisest – kui see üldse kõne alla tuli – isegi rahuloluga.

Krossi ja Kaburi suhete ajaloolisel mudeldamisel ei saa mööda seigast, et Kabur oli üleüldse esimene, kes avaldas Krossi esikogu „Söerikastaja“ arvustuse.³² Kaburi hinnang on

²⁹ Vt. J. Undusk. Jaak Krossi nurjunud katsed saada nõukogude kirjanikuks. Asumisaastad 1951–1954, lk. 69–70 ja Tuna 2017, nr. 3, lk. 98 (mrk. 51).

³⁰ J. Kross. Kallid kaasteelised II. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2008, lk. 195.

³¹ Vt. J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 406.

³² V. Kabur. Elujaatav esikogu. – Sirp ja Vasar, 21.11.1958, nr. 47, lk. 4. Kross ise peab – või tituleerib – oma kogu esimeseks arvustajaks „peaaegu panegüürist“ Mart Mägerit (J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 528).

valdavalt tunnustav ja luuletehniliselt läbinägev; ta peab Krossi „erakordselt suureks riimitalendiks“ ja tema teost „kaasaegse nõukogude eesti luule kõige eesmisemaks riimirikastajaks“. Aga kui arvestada nende kahe eelnenud – muidugi oletatavat – mitme aasta pikkust kaasautorlikku usaldussuhet, siis mõjub kriitiliste märkuste silmapaistev hulk, veelgi enam – arvustuse jahe toon ometi üllatavalt. Kabur ei ole emotsionaalselt Krossi poolel, seda on tunda. Midagi peab olema vahepeal juhtunud. Ja tööpoolest, midagi oligi juhtunud. Kross oli kuu aega varem, 1958. aasta oktoobris kolinud elama oma kolmanda naise Ellen Niidu juurde. See samm tegi Krossi ja ta teise naise Helga Roos-Krossi tutvusringkonnas paljudel esitsa meele mõruks. Taas vaid oletused, mis aga suudaksid põhjendada tolle hetke emotsioonide loogikat.

See on muidugi kokkusattumus, et selsamal Sirbi ja Vasara leheküljel, kus Kabur esimese kriitikuna mõõdab Krossi poeetilist mahutavust, on ka veerg Krossi suure imetletu-armastatu Selma Lagerlöfi 100. sünniaastapäevaks Artur Alliksaare varstise abikaasa Linda Alamäe sülest.

Lõpetuseks veel mõni sõna Krossist kui luuletajast. Käsikirjade ulatuslikum läbisõelumine jäägu tulevaste teha, aga juba praegu võib öelda, et lisaks värssromaanile ja poeemidele on Krossi järelejäänud paberite seas ka seni avaldamata lüürikat. Aastal 2005 ilmunud elukogu „Luule“ (mis on identne „Kogutud teoste“ 17. köitega) ei too uusi avastusi käsikirjalisest varamust ning sisaldab kas Krossi varasemates raamatutes või ajakirjanduses avaldatud tekste, sedagi mitte täielikult. Välja on jäetud näiteks nii 1970. aasta luuletus „Lenin“ kui ka 1958. aasta Nõukogude Naise detsembrinumbris ilmunud ja koos piltidega üle kahe lehekülje küündiv anonüümne „Hea tujuga uude aastasse!“. Kuid nende teoste olemasolu tuvastame vähemasti Krossi bibliograafilises nimestikus. Muidugi pole ükski nimestik täiuslik. Käesolevat kirjatükki ette valmistades selgus Eesti Kirjandusmuuseumi töötajate abiga, et Kross on Saksa okupatsiooni ajal 1943. aasta Postimehes avaldanud luuletuse „Unetu hommik“, mida tema teoste nimistud ei kajasta. Tegu oleks siis Krossi praegu ainsa teadaoleva tol ajal trükitud teosega, mille viimane salm viib lugeja tagasi kirjaniku kodupaika Kalamajas, kus rõõm ja mure, kaksikvennad, olid kord nukralt naeratavalt koos:

Ongi sadam.

Tilgub päikest ja lõhnab tõrva,
virvendusi ja värsket vett –
kustki puutub su arga kõrva:
õnnelikkus on endapett.

Tuskled pilgu ja laskud kaile,
nööbiauku veel ööst jäänd lill –
naerad näkku taaspuhkend maile:
jälle möödas on üks aprill.³³

See luuletus võiks meeleolult olla ka 1944 Rootsi pagenu Kalju Lepiku oma, aga aprill, millele aidaa öeldakse, on pärit pigem aastast 1942.

Väike virn Krossi luuletusi pole eales trükimusta näinud. Käsikirjades eristub viis saksa-keelset teksti, millest ühe on ta ilma lõpusalmitta jäädvustanud mälestustes.³⁴ Viimane neist saksikustest on kirjutatud septembris 1954 juba Tallinnas ning räägib kunagisest plassi jume ja kõnehäirega sõdurpoisist, kes nüüd on saanud ideoloogiliste häireteta sinaka ninaga nõukogude poeediks (niisiis kogemata vaat et sinimustvalgeks tegelaseks!). Kes ei tea, et Manivald Kesamaa kaldus kogeleva ja et 30. märtsil 1954 arutati Kirjanike Liidu juhatuses tema ja

³³ J. Kross. Unetu hommik. – Postimees, 06.03.1943, nr. 54, lk. 6.

³⁴ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 411–412.

Leida Tigase väidetavalt purjuspäi esinemist Pärnu-Jaagupi keskkoolis kümme päeva varem (ajalehes Rahva Hää! 27. märtsil 1954 ilmunud kirjutise osutusel), see ei pruugi aru saadagi, kellest või millest käib jutt.³⁵ Kesamaaga elas Kross kaks aastat hiljem ühes toas Eesti kunsti ja kirjanduse dekaadi päevil Moskvast, kui ta oma tulevase kolmanda naise Ellen Niiduga otsustavale ühisele äratundmisele jõudis, ning tema pärasine hinnang toanaabrile on ta mälestuste keskmiselt kibestunud tooni arvestades küllalt kõrge: „keskpärane karjäärikirjanik, aga igatahes laitmatult korrektne inimene“.³⁶ See fraas kõlab otsekui Kesamaa au restauratsioon.

Eestikeelsetest luuletustest paelub tähelepanu „Hullud“, mis algab nõnda: „Tinasõdurid reas – muud me pole! / Ja kes veidike väljub me reast, / neile karjume kohe mis kole: / „Maha hullud! Nad põrund on peast!““³⁷ Edasi kõneldakse prantsuse nn. utoopilistest sotsialistidest (Saint-Simon, Fourier, Enfantin), kellele viimases salmis ühe hulluna lisandub veel Jeesus Kristus. On säilinud ka 1971. aastal avaldatud valikkogu „Voog ja kolmpii“ algne kokkupanu, mille esimesest osast on nii mõnigi luuletus välja jäänud või pooliti trükki pääsenud. Viimaste seas ka trükis värsiga „Müürist müüri. Kõminal kui võnguks ...“ pihta hakkav teos, mis kirjutatud oktoobris 1947, võimalik et vahepeatusel Leningradis, teel vangilaagrisse. Selle kolm esimest, morbiidset kongikogemust peegeldavat ja eneses mõnd teravat figuuri peitvat salmi („aknas poob end jäätund oksa sügis“) on trükis kadunud. Samuti pole vist avaldamiseni jõudnud augustis 1953 juba pärast diktaatori surma paberile pandud betiaalverlik „Hoiatus“, mis hakkab pihta võimsamalt, kui ta lõpeb – nagu nii paljud luuletused! –, ja mis just seetõttu ei ole veel päriselt see, mida oli Alver oma retoorilises koorekihis:

Pea meeles, mu vend,
ära unusta, õde:
ärge iialgi aidake kaasa,
et tõde
siin maa peal kätte saaks
võimu ja väe.
Sest võimu kuldrüü
evib kummalist võimet:
me näeme ta läikivat
lõnga ja lõimet –
kuid temasse tekkivaid täisid
ei näe!³⁸

Jaan Krossi kirjavahetuse esimese ulatuslikuma publikatsiooni lõpetuseks olgu veel kord tänatud kõik need, keda sai meeles peetud publikatsiooni alguses (Tuna 2017, nr. 2, lk. 74), aga lisaks ka Katre Kaju, kes imeosavalt muukis lahti ühe loetamatuna paistnud sõna, Jüri Kivimäe ja Taivo Põrk, kes vahendasid taustainfot, ning Valeeria Villandi oma 93-aastase rikkumata mälu.

³⁵ Vt. ERAF, f. 1765, n. 1, s. 137b; E. Tuglas. Elukiri 1952–1958. Tänapäev, Tallinn, 2009, lk. 105.

³⁶ J. Kross. Kallid kaasteelised, lk. 513.

³⁷ J. Kross. Hullud (käsikiri eravalduses).

³⁸ J. Kross. Valikkogu (käsikiri eravalduses).